

УДК 392.2(476)

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯЦІ БЕЛАРУСАЎ У ПАЧАТКУ ХХ ст.: МЕМАРЫЯЛЬНЫ ЛАНДШАФТ

канд. гіст. навук С.У. ГРУНТОЎ

(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5316-1180>

Артыкул дае агляд стану беларускага мемарыяльнага ландшафта ў пачатку ХХ ст. і асноўных тэндэнцый яго развіцця да 1917 г. Гэтыя тэндэнцыі аказвалі істотны ўплыў на культуру памяці беларусаў не толькі ў свой час, але і цягам усяго ХХ ст. У першай частцы разглядаецца імклівы рост гістарызацыі жылой прасторы гарадоў і мястэчак з дапамогай помнікаў палітычным дзеячам і гістарычным падзеям. Другая частка прысвечана разгляду прыдарожных крыжоў і капліц як мемарыяльных аб'ектаў. У трэцяй частцы разглядаюцца асноўныя тэндэнцыі ў развіцці беларускіх могілак, якія аказвалі ўплыў на культуру памяці: пашырэнне эпітафій на драўляных помніках, рост папулярнасці помнікаў з бетону, актыўная будоўля новых капліц пахавален і склепаў, з'яўленне моды на выкарыстанне фатаграфіі ў дэкоры помнікаў.

Ключавыя словы: культура памяці, мемарыяльны ландшафт, могілкі, помнікі, прыдарожныя капліцы, крыжы, капліцы-пахавальні, мемарыялізацыя, юбілеі.

Уводзіны. Мемарыяльны ландшафт, – сукупнасць усіх тых элементаў прасторы, якія былі створаны для захавання памяці пра асобнага чалавека, групу людзей ці пэўную падзею, – ад года да года перажывае змены, якія ўключаюць не толькі ўзнікненне новых элементаў, але і разбурэнне старых. Дзеля таго, каб уявіць, як выглядаў мемарыяльны ландшафт, напрыклад, пяцьдзесят ці сто год таму, будзе недастаткова проста паглядзець на яго аб'екты, што засталіся ад таго часу. Мала таго, што частка з іх не захавалася да нашых дзён, а частка істотна змянілася; не менш важна тое, што змяніўся кантэкст існавання мемарыяльнага ландшафту, грамадства, якое яго стварала і падтрымлівала, змяніліся павязаныя з ім мемарыяльныя практыкі і нават сістэма ўяўленняў пра свет.

Рэканструкцыя мемарыяльнага ландшафту ў тым выглядзе, як ён існаваў у пачатку ХХ ст., калі мы толькі не жадаем стварыць просты каталог тых ці іншых архітэктурных аб'ектаў, прадстаўляецца складанай задачай, якая можа быць выканана толькі з пэўнай меры дакладнасці. Але без выканання гэтай задачы не абыйсціся для разумення таго, як функцыянала культура захавання і трансляцыі памяці ў беларусаў у пачатку ХХ ст., якія былі яе асноўныя формы і стратэгіі. Прапанаваны артыкул накіраваны на вырашэнне гэтай задачы.

Мемарыяльны ландшафт пачатку ХХ ст. амаль ва ўсім адрозніваецца ад таго, што мы можам бачыць сёння, хоць і складаецца з вельмі падобных структурных элементаў. Тым не менш, у розных яго праявах і формах можна заўважыць элементы, якія змяніўшыся захаваліся да цяперашняга дня. Зварот да гэтага гістарычнага пласта ўжо больш як стогадовай даўніны, такім чынам, дазваляе нам выбудоўваць культурныя генеалогіі. Прапанаваны артыкул намячае лініі іх рэканструкцыі, але важна памятаць, што яны ніколі не былі прамымі. Цягам ХХ ст. мемарыяльны ландшафт Беларусі не раз зазнаваў імклівыя змены, таму ніякая культурная генеалогія тут не можа быць апісана па схеме “была – стала” без той меры спрашчэння, якая пазбаўляла б сэнсу саму яе пабудову.

Помнікі ў жылым асяроддзі гарадоў і мястэчак. Сёння нашыя населеныя пункты насычаны і перанасычаны знакамі памяці – помнікамі, мемарыяльнымі шыльдамі, памятнымі знакамі. Іх так шмат, што большасць з іх мы прамінаем, не звяртаючы на іх увагу. Гэты феномен “нябачнасці помнікаў”, пра які пісалі многія аўтары, пачынаючы, верагодна, з Роберта Музіля [1, с. 64], быў невядомы жыхарам беларускіх земляў у пачатку ХХ ст. проста таму, што такія аб'екты ў гэты час з'яўляліся рэдкасцю і толькі пачыналі заваёўваць гарадскую прастору.

Стагоддзі перад тым гістарычныя падзеі амаль не пакідалі непасрэднай памяці пра сябе ў жылым асяроддзі. Дакладней, ні сучаснікі, ні нашчадкі не дужа клапаціліся пра тое, каб стварыць спецыяльныя знакі памяці, якія б пра гэтыя падзеі нагадвалі. Рэдкія выключэнні можна знайсці ў інтэр'ерах храмаў: у наваградскай Фары ёсць надмагілле з барэльефам, прысвечаным Хоцінскай бітве; ёй жа прысвечаны барэльеф алтара св. Станіслава Косткі ў гарадзенскім касцёле св. Францішка Ксаверыя; у Мсціславе фрэскі бернардынскага касцёла распавядаюць пра штурм горада маскоўскімі войскамі ў 1654 г. [2, с. 56; 3, с. 30–31; 4, с. 157]. Вельмі доўга любяць знакі памяці пра гістарычныя падзеі былі формай і зместам павязаныя з аб'ектамі сакральнай архітэктуры. Яскравы прыклад гэтага – калоны ў гонар канстытуцыі 3 мая, якія ўзводзіліся ў канцы XVIII ст [5]. Па форме ўсе яны працягвалі традыцыю мураваных прыдарожных капліц, змяшчаючы крыж ці фігуру святога ў завяршэнні даха. Больш таго, частка гэтых калон была ўзведзена не ў гонар палітычнай падзеі, а менавіта як капліцы, што прывяло да пазнейшай блытаніны ў іх вызначэнні.

Тая ж сувязь сакральнага і палітычнага ў форме і змесце, як можна меркаваць, стала прычынай маруднага распаўсюджвання фігуратывых помнікаў у гарадской прасторы. Асноўнай формай палітычнага выказвання ўлад у прасторы горада, асабліва пасля 1863 – 1864 гг., застаецца пабудова мураванага праваслаўнага храма. Праўда, асобныя ініцыятывы па пабудове помнікаў маглі паходзіць і “знізу”, але такіх прыкладаў да пачатку ХХ ст. мы знаходзім вельмі няшмат. Так, Ірэніюш Храптовіч пабудаваў у Бешанковічах невысокую калону на пастаменце ў памяць перабывання ў горадзе Аляксандра I ў 1821 г. [6, с. 71]. Жыхары Мазыра ў 1895 г. хацелі паставіць

помнік Аляксандру III за дапамогу ў зборы сродкаў на адбудову горада пасля пажару 1892 г., але губернскаму архітэктар адхіліў праект, бо “яго чарцёж у мастацкіх адносінах не вытрымлівае ніякай крытыкі” [7, арк. 4].

Гістарызм быў адным з вядучых эстэтычных напрамкаў другой паловы XIX ст. і дасягнуў свайго піку ў пачатку XX ст. Найбольш яркавы след у гарадской прасторы ён пакінуў у выглядзе неагатычных касцёлаў і цэркваў у рэтраспектыўна-рускім стылі, а таксама спрычыніўся да ўзнікнення моды на юбілеі, якая апанавала Расійскую Імперыю ў пачатку XX ст. Так, у 1901 г. адзначалі 40-я ўгодкі адмены прыгоннага права, у выніку чаго ўва многіх буйных гарадах былі пастаўлены помнікі Аляксандру II. У Менску помнік быў урачыста адкрыты 7 студзеня 1901 г. (25 снежня 1900 г. па новым стылі). “Мінскія епархіяльныя ведамасці” пісалі пра гэту падзею так: “Нельга с отрадным чувством не приветствовать совершившегося события: это первый памятник, которым украсился наш г. Минск, и вместе с тем памятник Монарху, окончательно возродившему и укрепившему православие и русскую народность в нашем Северо-Западном крае” [8, с. 35]. У гэтым пасажы ясна вымаўлены даволі відавочны факт: помнікі пачатку XX ст. былі спосабам ідэалагічнага засваення прасторы і важным інструментам рэалізацыі дзяржаўнай палітыкі памяці. Уласна, гэта іх функцыя ніколі пасля не знікала – змяняліся толькі помнікі, але фарміравалася яна менавіта ў пачатку мінулага стагоддзя. Логіка юбілеяў дазваляла аднавіць сляды гістарычных падзей, пра якія не надта дбалі іх сучаснікі, рэтраспектыўна стварыць мемарыяльную прастору, надаўшы ёй ідэалагічна карэктны змест. Важнейшай падзеяй у гэтых адносінах стала святкаванне стагадовага юбілея вайны 1812 г. Першыя спробы мемарыялізацыі гэтай падзеі былі зроблены яшчэ ў 1835 г. – напярэдадні 25-гадовага юбілея [9, с. 51–68]. Аднак з запланаваных помнікаў у Беларусі быў пастаўлены толькі адзін, у Полацку, і тое толькі ў 1850 г. [9, с. 64]. Больш паспяховай была кампанія падрыхтоўкі да юбілею вайны ў 1912 г. Былі пастаўлены абеліск у Віцебску, помнік з арлом і гарматамі ў Кобрыне, капліца ў в. Салтанаўка і шэраг драбнейшых помнікаў [9, с. 69–96]. Па выніках да канца існавання Расійскай Імперыі вайна 1812 г. стала самай мемарыялізаванай падзеяй у гісторыі Беларусі.

Аднак яшчэ большы размах, пра што, аднак сёння амаль не засталася памяці, набыла кампанія па святкаванні 50-гадовага юбілея з нагоды адмены прыгоннага права. У гэты час, дзякуючы нізавым ініцыятывам, у Беларусі (як і ў іншых рэгіёнах Расійскай Імперыі) з’явіліся дзясяткі помнікаў Аляксандру II. Звычайна яны вырабляліся па стандартнай адліўцы, крыху адрозніваліся толькі пастаментамі, і ўсталёўваліся на гарадскіх плошчах і ў скверах. Большасць бюстаў цара была выканана пецябургскім прадпрымальнікам Эдуардам Навіцкім. Кошт помніка, дзякуючы масавай вытворчасці, быў зусім невысокім – 150 рублёў. Попыт на помнікі і мода на такі спосаб дэманстрацыі лаяльнасці ўладам быў такі высокі, што вырабляўшая іх фабрыка выйшла ўрэшце на вытворчасць 25 штук у суткі, пры тым што займалася вырабам альтэрнатыўнай прадукцыі і драбнейшых прадпрыемстваў [6, с. 113]. Аднак, само ўсталяванне помніка, разам з узвядзеннем пастамента і добраўпарадкаваннем тэрыторыі, абыходзілася ў значна большыя сумы. Напрыклад, паўнароствы помнік Аляксандру II абышоўся жыхарам Турава ў 3500 рублёў [10, арк. 5]. Гэтыя і іншыя царскія помнікі пераважна былі ўсталяваныя ў 1911–1913 гг., але неўзабаве зніклі гэтак жа хутка, як з’явіліся. Іх дэмантавалі самі ўлады ў 1915 г. перад наступленнем кайзераўскіх войск, баючыся, што тыя будуць апаганены і пераплаўлены. Менавіта гэты лёс напаткаў іх у “эвакуацыі” пасля перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі.

Такім чынам, у пачатку XX ст. адбылася першая спроба засваення гарадоў і мястэчак Беларусі як мемарыяльнай прасторы. Улады ініцыявалі мемарыялізацыю ў публічнай прасторы гістарычных дзеячоў і падзей, якія няшмат значылі для мясцовага насельніцтва. Любыя мемарыяльныя практыкі, якія маглі ўзнікаць вакол іх, не абавязаліся ні на мясцовыя традыцыі, ні на памяць лакальнай супольнасці. Іх арганізатарам і сімвалічным бенефіцыярам маглі быць толькі ўлады – гэты прынцып будзе захоўвацца і з прыходам савецкай улады, якая часта выкарыстоўвала пастаменты царскіх помнікаў для новых манументаў. Верагодна, адзінай спробай неяк змяніць гэту сітуацыю ў апошнія гады існавання Расійскай Імперыі, была ініцыятыва праваслаўнай царквы па пашырэнні шанавання мясцовых святых. У 1913 г. епіскам Мінскі і Слуцкі Мітрафан выдаў спецыяльнае распараджэнне “аб растлумачанні духавенствам прыхаджанам неабходнасці шанавання мясцовых святых Кірыла і Лаўрэнція Тураўскіх, пакутніка Гаўрыіла ды іншых” [11]. У тым жа годзе быў утвораны камітэт па збору сродкаў на пабудову храма-помніка Кірыле Тураўскаму ў Тураве [12], але рэалізаваць гэты праект так і не паспелі.

Прыдарожныя крыжы і капліцы. Усталяванне помнікаў цывільнымі ці свецкімі ўладамі было спробай рэтраспектыўнага стварэння месцаў памяці, якія належалі вялікаму, агульнаімперскаму гістарычнаму наратыву, транслявалі і зацвярджалі яго ў прасторы. Але паралельна з імі ў публічнай прасторы пачатку XX ст. існавалі тысячы іншых мемарыяльных аб’ектаў, якія захоўвалі сваё значэнне амаль выключна ў камунікатыўнай памяці 3–4 пакаленняў прадстаўнікоў той ці іншай лакальнай супольнасці. Такімі аб’ектамі былі, у першую чаргу, прыдарожныя крыжы і капліцы, усталяванне якіх часцей за ўсё мела ватыўны характар і было павязана з той ці іншай падзеяй. Пасля памяць пра гэта сціралася і крыж ці капліца далей існавалі проста як сакральныя аб’екты, працягваючы выконваць апатрапейныя функцыі. Больш таго, для чалавека, не знаёмага з лакальнай гісторыяй, напрыклад, для падарожніка, яны толькі такімі і былі (малюнак 1). І наадварот, паглыбленне ў лакальныя наратывы, чым у другой палове XIX – пачатку XX ст. актыўна пачалі займацца этнографы, фалькларысты і аматары старажытнасцей, раскрывала такія аб’екты як знакі памяці.

Толькі ў рэдкіх прыкладах прыдарожныя крыжы і капліцы мелі адпаведныя подпісы, якія маглі патлумачыць прычыну іх пастаноўкі для чалавека не з гэтай мясцовасці, ды і тое, інфармацыя часцей пакідала месца для здагадак.

Так, паміж вёскамі Радута і Палхуны Пастаўскага раёна стаіць трохметровы крыж вішнеўскага ліцця, адзін з самых ранніх свайго кшталту, з надпісам “Ojciec | z Synem za Familią | Rytmowttow | Proszą o trzy zdro | was Marya. | R. 1854. Lutego | 1 dnia”. Паводле інфармацыі М. Раманюка, гэта месца дарожнага здарэння, дзе загінулі бацька з сынам, але сама інскрыпцыя на крыжы дазваляе толькі здагадацца пра вернасць гэтай інфармацыі [13, с. 176–177].

Малюнак 1. – Мураваная капліца на ўскрайку Пінска. Фота каля 1936 г.

Няпэўнасць нагоды ўсталявання крыжа ці пабудовы капліцы выклікалі заклапочанасць улад, якія глядзелі на любыя каталіцкія сакральныя месцы як на інструмент распаўсюду палітычна недабранадзейнай канфесіі ў краі. Тым большымі рабіліся падазрэнні, калі на такіх крыжах ці капліцах з’яўляліся надпісы, якія пакідалі неадназначную трактоўку. У 1895 г. Эдуард Наркевіч-Ёдка паставіў пры дарозе ў сваім маёнтку Ануфрава Ігуменскага павету каменную чатырохгранную калону вышыняю каля 2,3 м на месцы, дзе раней знаходзіўся драўляны крыж. Прынамсі, так яе апісвае ігуменскі павятовы іспраўнік, які паспяшаўся напісаць пра гэта рапарт у Мінскае губернскае праўленне, хоць можна меркаваць, што размова ішла пра звычайную мураваную капліцу [14]. Асабліваю заклапочанасць выклікаў надпіс на ёй: “1864–1895” без аніякіх каментароў. На зпыт улад уладальнік маёнтка патлумачыў, што 1864 – гэта год ягонага завяршэння навучання ва ўніверсітэце і пачатку гаспадарання маёнткам, а 1895 – год пабудовы калоны. Па гэтай справе мінскаму губернатару, князю Мікалаю Трубяцкому, давалося звяртацца ў Міністэрства ўнутраных спраў за пародай, што варта рабіць у такой сітуацыі. Па выніках, паколькі калона была пабудавана на прыватнай зямлі Наркевіча-Ёдкі, ніякай фармальнай нагоды для забароны яе існавання не знайшлося.

Значэнне прыдарожных капліц і крыжоў як мемарыяльных аб’ектаў не проста можа зацірацца ў часе – у больш шырокай перспектыве можна казаць пра зменлівасць як яго неад’емную ўласцівасць. Змяняюцца пакаленні, скажаецца і паступова знікае памяць пра падзеі, павязаныя з пэўным месцам, час можа змяніць і канфесійную прыналежнасць сакральных аб’ектаў і нават імёны святых, шанаванню якіх яны прызначаны. Яскравым прыкладам гэтага служыць справа 1913 г. з в. Прылепы Мінскага павету. Пераведзены на служэнне ў мясцовую царкву ў 1909 г. святар Іаан Пашын быў здзіўлены мясцовым культам Яна Хрысціцеля. Каля вёскі знаходзілася гара пад назвай “Замак”, а пад ёю стаяла каплічка ў выглядзе чатырох слупоў з пакладзеным зверху дахам. Усярэдзіне знаходзілася статуя святога, якога мясцовае насельніцтва называла святым Янам. Кожны год 24 чэрвеня да яе адбываўся праваслаўны хрэстны ход, вельмі папулярны сярод насельніцтва, якое збіралася з вакольных вёсак, каб пакланіцца святому і асвяціць лекавыя зёлкі. Традыцыі гэтай не менш як трыццаць-сорак год, як высьвятліў святар – перад тым статуя стаяла крыху ў іншым месцы, пры злучэнні дарог з Мінску і Астрашыцкага Гарадка. Ён даведаўся, што “по заявлению стариков – статую перенесли потому что яе пугались лошади и, кроме того, она подвергалась оскорблениям со стороны проходящих и проезжавших евреев” [15, арк. 6]. Шанаванне каталіцкай статуі святога праваслаўнымі вернікамі пры ўдзеле царквы, у даход якой ішлі ўсе сабраныя ў гэты час ахвяраванні, яго бянэжыла. Мала таго, добра разгледзіўшы статую, ён зразумеў, што “святые Ян” зусім не з’яўляецца Янам Хрысціцелем, і што гэта “некое католическое духовное лицо – в сутане, тиаре, с капюшоном на спине, – ныне крайне обветшала” [15, арк. 6 адв.]. З апісання з вялікай доляй упэненасці можна казаць, што статуя прадстаўляла святога Яна Няпомука, мала вядомага мясцоваму сялянству. З часам розніца пазабылася і яго сталі шанаваць як папулярнага Яна Хрысціцеля.

Новы прылепаўскі святар набыў вялікі праваслаўны абраз святога Яна Хрысціцеля і паставіў яго ў каплічку на наступнае 24 чэрвеня, каб прывучыць насельніцтва шанаваць правільнага святога, але сутыкнуўся з тым, што людзей як раней цікавіла толькі статуя. Каб спыніць усталяваўшыся культ ён хацеў паставіць на самой гары капліцу ў гонар Яна Хрысціцеля, а статую прыбраць у царкву ці проста спаліць [15, арк. 6 адв.]. Аднак і памешчык,

на зямлі якога знаходзілася капліца, і сам ён баяліся такіх рашучых дзеянняў, якія маглі справакаваць сялян на бунт. Па выніках і статую, у якой да таго моманту ўжо была адваліўшаяся рука, і капліцу вырашылі пакінуць на ранейшым месцы, зважаючы на іх вельмі кепскі стан, і чакаць, пакуль яны разваліцца самастойна.

Гэты сюжэт добра ілюструе не толькі згаданыя вышэй скажэнні памяці, але яе глыбіню ў лакальнай супольнасці. Святар здолеў даведацца гісторыю гэтай статуі прыблізна за 30-40 год ад таго моманту, як яна стаяла на іншым месцы. Аднак падзея, якая прывяла да яе з’яўлення, таксама, як і сапраўднае імя святога, былі ўжо для яго недасяжнымі. Змяніўшы канфесію, імя і месца размяшчэння, гэты аб’ект цалкам страціў мемарыяльныя функцыі і стаў проста сакральным аб’ектам, важным для лакальнай супольнасці і яе традыцый шанавання святога Яна. Узнікшы ў Прылепах казус дазволіў застацца ў архіўных матэрыялах інфармацыі пра мінулае адной капліцы, ад якой да нашага часу не засталася і сляда. Аднак, тысячы іншых у пачатку ХХ ст. працягвалі сваё існаванне, не заўважаныя ўладамі, проста як сакральныя аб’екты, не павязаныя ні з якім канкрэтным сюжэтам. Іх гісторыя ў лепшым выпадку становілася фальклорнымі сюжэтамі, нешматлікую частку каторых атрымалася зафіксаваць этнографам і фалькларыстам перад масавым знішчэннем гэтых аб’ектаў цягам ХХ ст.

Могілкі. Асноўным аб’ектам мемарыяльнага ландшафта беларусаў ў пачатку ХХ ст. заставаліся могілкі – колькасна яны ў разы перавышалі помнікі ў жылым асяроддзі, прыдарожныя крыжы і капліцы, а калі ўлічыць паасобныя надмагіллі, то розніца была ў некалькі парадкаў. Менавіта на могілках разгортваліся ўсе асноўныя мемарыяльныя практыкі свайго часу. І могілкі, і згаданыя практыкі маглі даволі істотна адрознівацца ў залежнасці ад таго, размяшчаліся яны ў вёсцы ці ў горадзе, пераважалі сярод памерлых сяляне ці шляхта, а таксама ад многіх іншых фактараў. Магчыма вылучыць дзеля метадалагічных патрэб чыстыя тыпы могілак, напрыклад, вясковыя і гарадскія, але насамрэч у такім рафінаваным выглядзе яны сустракаліся даволі рэдка і элементы адных лёгка траплялі на іншыя. Калі паспрабаваць апісаць могілкі як частку мемарыяльнага краявіду на самы пачатак ХХ ст. і зрабіць гэта толькі ў некалькіх абзацах, то атрымаецца наступнае.

Могілкі размяшчаліся за межамі населеных пунктаў, хоць гарады хутка скарачалі гэтыя адлегласці. Вясковыя могілкі знаходзіліся пры дарогах паміж населенымі пунктамі, нярэдка да іх вяла асобная дарога; да гарадскіх могілак прыводзілі вуліцы на ўскраінах, звычайна названыя “Могілкавая”, “Ціхая” ці падобным чынам. Большасць надмагільных помнікаў над сялянскімі пахаваннямі была драўлянай, хоць у паўночных рэгіёнах былі пашыраны і каменныя надмагіллі. Можна меркаваць, што яны часцей існавалі разам з драўляным крыжом, які пасля паракнеў, а каменны помнік, пастаўлены ў час “прыкладзінаў” заставаўся адзіным надмагіллем. Асноўным тыпам драўлянага надмагілля быў крыж, які меў вышынёю ад некалькіх дзясяткаў сантыметраў над дзіцячымі пахаваннямі да 5-6 метраў у іншых выпадках. Акрамя таго, пашыранымі былі “архаічныя” формы драўляных надмагілляў – калоды і зрубы пад дашкамі, вядомы таксама як прыклады і нарубы [13, с. 72–87], якія прыцягваюць увагу этнографу ад ХІХ ст. да нашых дзён [16; 17]. Драўляныя помнікі заставаліся вельмі частымі таксама на местачковых і гарадскіх могілках, хоць колькасць іх заўважна скарацілася да пачатку ХХ ст. Замаўлялі іх не толькі сяляне (якіх нярэдка маглі хаваць у мястэчках і гарадах, калі там знаходзіліся іх парафіяльныя могілкі), але таксама мяшчане і бяднейшая шляхта (малюнак 2) У двух апошніх выпадках крыжы, маглі адрознівацца тым, што былі пафарбаванымі, але пра гэта мы маем мала інфармацыі.

Малюнак 2. – Могілкі ў мястэчку Кабыльнік (зараз – Нарач), каля 1915 г. Са збору аўтара

Даражэйшыя помнікі з каменя ці меаталу замаўлялі ў лакальных майстэрнях ці, у выпадку наяўнасці дастатковых сродкаў, у Вільні, Варшаве, Рызе, Кіеве ці Маскве. На могілках помнікі часта групаваліся па сямейным прынцеце, пры гэтым у каталікоў былі папулярныя даволі вялікія склепы, якія маглі змяшчаць каля 6-8 трунаў

і болей. Пахаванні найбольш заможных сем'яў звычайна фарміравалі цэнтральную рэпрэзентацыйную частку могілак – паабпал цэнтральнай алеі і вакол могілкавай капліцы пры яе наяўнасці. У асобных выпадках гэта дасягалася дзякуючы ўвядзенню спецыяльных коштаў за права правесці пахаванне на больш ці менш прэстыжных участках могілак. Узвядзенне ўсё больш каштоўных помнікаў, пашырэнне дарагіх металічных вялкоў зрабіла неабходным пабудову дамоў вартаўніка на могілках вялікіх гарадоў. Акрамя таго, на могілках будавалі храмы, філіяльныя да парафіяльных цэркваў і касцёлаў, капліцы-пахавальні асобных сем'яў, а таксама капліцы для часовага размяшчэння нябожчыкаў – у санітарных мэтах. Могілкі служылі не толькі важнейшым месцам памяці для асобных сем'яў і лакальных супольнасцей, але і выкарыстоўваліся для выключэння з памяці тых ці іншых людзей. Самагубцы, тапельцы, прапойцы, часам, людзі якіх лічылі чараўнікамі, павінны былі быць пахаваны за межамі могілкавай агароджы і звычайна іх магілы не адзначаліся помнікамі. Такім чынам, могілкі давалі форму для памяці і права на яе, якое, аднак, было даступным не для ўсіх.

Такімі застаў беларускія хрысціянскія могілкі пачатак ХХ ст. Яны, аднак, не заставаліся ў нязменным стане і да пачатку Першай сусветнай вайны тут паспеў выразна развіцца цэлы шэраг тэндэнцый, запачаткаваных яшчэ ў ХІХ ст. Змены закранулі нават тую частку надмагільных помнікаў, якія падаваліся сучаснікам найбольш кансерватыўнымі – драўляныя надмагіллі. Традыцыйна, большасць іх не мела ніякіх надпісаў – проста таму, што пераважная большасць беларусаў да пачатку ХХ ст. заставалася непісьменнай. Аднак, з паступовым ростам пісьменнасці і жаданнем адпавядаць больш дарагім каменным помнікам з прафесійных майстэрняў, на драўляных крыжах усё часцей з'яўляюцца эпітафіі. Часта яны выразаліся размашыстымі літарамі, якія па форме паўтаралі рукапісныя, і запаўнялі сабою ва ўсю даўжыню і аснованне крыжа і перакладзіну, так што дзве часткі эпітафіі былі павернуты адна да адной пад вуглом у 90°. Такія крыжы з канца ХІХ – першай паловы ХХ ст. дагэтуль можна ўбачыць у былым мястэчку Гожа (Гродзенскі р-н) і ў в. Дабраволя (Свіслацкі р-н) на Гарадзеншчыне, а таксама ў шэрагу іншых месцаў рэгіёна [18].

Змянялася і форма драўляных надмагілляў. Усё часцей яны імітавалі каменныя стэлы з невысокім крыжом зверху – тып помніка, які ў бетонным выкананні стаў адным з самых масавых у ХХ ст. Такія помнікі абавязкова мелі эпітафію, вырабляліся з трывалых парод дрэва, часта дуба, а таму ўсё яшчэ працягваюць фіксавацца ў экспедыцыях на могілкі паўночнага захаду Беларусі.

Важнейшай навацыяй стала ўсё больш частае выкарыстанне бетону ў вырабе надмагільных помнікаў. Гэты матэрыял, які фактычна з'яўляўся сурогатам каменя, атрымаў пашырэнне ў вырабе помнікаў яшчэ ў апошняю чвэрць ХІХ ст., але сапраўдны пік яго папулярнасці прыйшоўся на ХХ ст. Гэтая мода мела некалькі важных наступстваў як для развіцця могілак, так і для мемарыяльнай культуры ў цэлым. Бетонныя помнікі былі параўнальна таннымі – у пачатку ХХ ст. іх замаўлялі мяшчане і нават больш заможныя сяляне. Год за годам бетонныя помнікі выцясняюць драўляныя – спярша ў гарадах і мястэчках, пазней – у вёсках. Гэта прывяло да паступовага змянення могілкавага ландшафту. Раней на месцы спаракхнелых драўляных крыжоў рабілі новыя пахаванні і ставілі новыя крыжы, “могілкі раслі ўглыб”, па выразу Філіпа Ар'еса. Цяпер, з-за з'яўлення больш трывалых і параўнальна танных помнікаў яны пачалі актыўна “расці ўшырыню”, патрабуючы ўсё большага павелічэння плошчаў, што неўзабаве стане заўважнай праблемай для ўсіх вялікіх гарадоў. Акрамя таго, бетонныя помнікі практычна без выключэнняў змяшчалі эпітафіі, што дазволіла істотна павялічыцца глыбіні памяці пакаленняў, якую захоўвае прастора могілак. Гэта асабліва добра бачна пры параўнанні з пачаткам ХІХ ст., перыядам, ад якога засталіся да нашага часу толькі нешматлікія помнікі, што павязана не столькі з актыўнасцю вандалаў, колькі з тым, што абсалютная большасць помнікаў была драўлянай і не мела шансаў захавацца да нашых дзён.

Адсутнасць помнікаў продкаў усведамлялася многімі прадстаўнікамі шляхта як пэўная праблема ўжо ў пачатку ХХ ст. Немагчымасць ушанаваць іх магілы і тым яшчэ раз падкрэсліць спадчыннасць уласных землеўладанняў і сацыяльных статусаў прыводзіла да жадання зрабіць гэта рэтраспектыўна – гэтак жа сама, як рабілі ўлады з ушанаваннем падзей вайны 1812 г. і ў іншых падобных выпадках. Пабудоваўшы сабе новы (бетонны) склеп на могілках мястэчка Краснае каля Маладзечна, сям'я Тышыньскіх усталявала ў яго агароджы два каменныя помнікі з наступнымі эпітафіямі: 1) *S.P. Teresa z Sartinich Tyszyńska Zm. 26 Marca 1863 r. w Wieku lat 76 i Syn jej S.P. Kazimierz Tyszyński Zm. 22 Stycznia 1855 r. w Wieku lat 48 Oboje pochowani jako fundatorowie w dawnym Kościele Krasnosielskim. Wieczny odpoczynek racz im dać Panie!*; 2) *S.P. Antoni Sartini i małżonka jego Anna z Dąbrowskich Sfrtinowa. Zm. Około 1830 r. Oboje pochowani na byłym Cmentarzu Unickim w Miasocie Wieczny odpoczynek racz im dać Panie!* Пахаванні згаданых у гэтых эпітафіях асоб не захаваліся, а адносна апошняй нельга было аднавіць нават дакладны год смерці. Тым не менш, сімвалічна яны далучаліся да новага пакалення памерлых, якіх хавалі ў склепе, і тым самым выбудоўвалі генеалогію яго ўладальнікаў у некалькіх пакаленнях. Тыя ж сінтэнцы хаваліся за ўвядзеннем дзясяткаў новых капліц-пахавален, якія ставілі на могілках і проста пры маёнтках. Такія капліцы служылі месцам памяці сям'і, знакам яе прысутнасці на пэўнай тэрыторыі ў некалькіх пакаленнях. Лібералізацыя ў сферы канфесійнай палітыкі спрыяла іх пашырэнню. Месцамі памяці ў асобных выпадках становіліся і новыя парафіяльныя касцёлы. Варта ўзгадаць, напрыклад, багата дэкараваную мазаікамі крыпту Умястоўскіх пад касцёлам святога Уладзіслава ў Суботніках Іўеўскага раёна, пабудаванага ў 1904 – 1907 гг. Закранула гэтая мода не толькі каталікоў, але і праваслаўных. Самы вядомы прыклад яе – капліца-пахавальня Святаполк-Мірскіх у мястэчку Мір Карэліцкага раёна (1904 – 1910 гг.) [19]. Разам з ёю некалькі дзясяткаў іншых праваслаўных капліц-пахавален былі ўзведзены па ўсёй краіне, але толькі невялікая частка захавалася да нашых дзён.

Яшчэ адной важнай тэндэнцыяй пачатку XX ст. стала выкарыстанне фотаздымкаў на надмагільных помніках. Першыя фота былі ўжыты ў аздабленні помнікаў яшчэ ў 70-я гг. XIX ст. у Гародні. Але па-сапраўднаму мода на фотаздымкі стала пашырацца толькі з канца XIX – пачатку XX ст. Да Кастрычніцкай рэвалюцыі фотаздымкі ўсё яшчэ былі параўнальна рэдкімі і выкарыстоўваліся на некаторых даражэйшых надмагіллях. Толькі невялікая іх частка захавалася на беларускіх могілках да нашых дзён. Адзін з ранніх прыкладаў можна знайсці на надмагіллі Пятра і Анастасіі Далецкіх (+1907 і 1906) з мястэчка Слабодка Браслаўскага раёна [20, с. 232, 431]. Надмагіллі з фотаздымкамі задавалі новы стандарт захавання памяці пра блізкага чалавека, які да канца XX ст. стане амаль абавязковым, а фотаздымкі пачнуць дамінаваць у семантычнай кампазіцыі помніка.

Гэта толькі асноўныя змены, якія закранулі могілкі як частку мемарыяльнага ландшафту ў пачатку XX ст, і кожная з іх аказала свой уплыў на іх далейшае развіццё на дзесяцігоддзі наперад, змяняючы зместы і стратэгіі ўнутры культуры памяці беларусаў.

Заклучэнне. Прастора, як добра было паказна ў працах Пола Конэртана, з’яўляецца важнейшым медыятарам памяці, які дапамагае ўтрымліваць, захоўваць і трансліваць успаміны. У мемарыяльнай прасторы гэтыя функцыі дамінуюць над усімі астатнімі, таму без яе разгляду не можа абйсціся ніякае вывучэнне асобнай культуры памяці. У пачатку XX ст. мемарыяльная прастора беларусаў перажывала змены, якія шмат у чым будуць вызначальнымі для яе развіцця на працягу ўсяго наступнага стагоддзя.

Распачатая “эпоха юбілеяў” напоўніла скверы і плошчы гарадоў помнікамі гістарычным дзеячам (пераважна, Аляксандру II) і гістарычным падзеям. Яны рэдка мелі дачыненне да лакальнай гісторыі і служылі інструментам рэалізацыі гістрычнай палітыкі расійскіх улад. Пасля гэта мадэль адміністравання месцаў памяці ў публічнай прасторы гарадоў будзе перанята савецкай уладай і стане вызначальнай для ўсяго XX ст.

Важнай часткай мемарыяльнага ландшафту заставаліся прыдарожныя крыжы і капліцы. Яны часцей апісваюцца ў кантэксце вывучэння народнага хрысціянства як сакральныя аб’екты, што верна, але пры гэтым у ценю застаецца іх мемарыяльны складнік, які належаў камунікатыўнай памяці лакальнай супольнасці і з часам страчваў значэнне. Тым не менш, для людзей яны былі значным інструментам захавання памяці пра важныя падзеі лакальнай гісторыі – дарожныя здарэнні, эпідэміі, пажары і г.д. Самым масавым аб’ектам мемарыяльнага ландшафту ў пачатку XX ст. заставаліся могілкі. У гэты перыяд тут ўсё больш пашыранай практыкай стала нанясенне эпітафій на драўляныя помнікі, што было павязана з павышэннем пісьменнасці насельніцтва. Усё большае пашырэнне атрымлівалі помнікі, зробленыя з бетону. Абедзве гэтыя змены спрыялі ўсталяванню доўгай, даўжэйшай за камунікатыўную, памяці пра памерлых, якая раней была пераважна прывілеем заможных і адукаваных слаёў насельніцтва. Асабліва ўвага надавалася фарміраванню памяці сям’і і рода – будаваліся новыя капліцы-пахавальні і склепы, ставіліся помнікі, якія ўзгадвалі памерлых продкаў рэтраспектыўна, за адсутнасцю магіл. З’явілася мода на выкарыстанне фатаграфіі на надмагільных помніках, якая выкарыстоўвалася толькі на нешматлікіх даражэйшых помніках, але гэта тэндэнцыя стане адной з важнейшых у культуры памяці беларусаў XX ст.

ЛІТАРАТУРА

- Musil, R. Posthumous Papers of a Living Author / R. Musil. – London : Penguin Books, 1995. – 179 p.
- Kałamajska-Seed, M. Katedra w Grodnie / M. Kałamajska-Seed // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego. – Kraków : Międzynarodowy centrum kultury w Krakowie, 2015. – Т. 2. – 228 s.
- Kałamajska-Seed, M. Kościół rektoralny p.w. Przemienienia Pańskiego (dawna fara) i dom zakonny SS. Nazaretanek p.w. Chrystusa Króla / M. Kałamajska-Seed // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogrodzkiego. – Kraków : Międzynarodowy centrum kultury w Krakowie, 2017. – Т. 5. – S. 15–68.
- Габрусь, Т.В. Мураваны харалы: сакральная архітэктурна беларускага барока / Т.В. Габрусь. – Мінск : “Ураджай”, 2001. – 287 с.
- Інеўская, Э. Калоны Славы ў гонар Канстытуцыі 3 Траўня: каталог / Эльжбета Інеўска. – Мінск : Галіяфы, 2019. – 83 с.
- Сокол, К.Г. Монументальныя помнікі Російскай імперыі: каталог / К.Г. Сокол. – М. : Вагрыус Плюс, 2006. – 429 с.
- Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 299, Воп. 5, Спр. 1164. Аб узвядзенні ў г. Мазыр калоны ў памяць імператара Аляксандра III. (1895).
- Открытие и освящение в г. Минске памятника Императору Александру II // Минские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – №2/1901. – С. 34–36.
- Лукашевич, А.М. Памятники и памятные места 1812 года в Беларуси / А.М. Лукашевич. – Минск : Харвест, 2012. – 287 с.
- НГАБ. – Ф. 295, Воп. 1, Спр. 8253. Аб узвядзенні помніка Аляксандру II у Мазыры. (1913-14).
- НГАБ. – Ф. 136, Воп. 1, Спр. 37635. Справа па распараджэнню епіскапа Мітрафана аб вытлумачэнні духавенствам прыхаджанам неабходнасці шанавання мясцовых святых Кірыла і Лаўрэнція Тураўскіх, пакутніка Гаўрыла і інш. (1913).
- НГАБ. – Ф. 295, Воп. 1, Спр. 8259. Аб стварэнні камітэту па зборы ахвяраванняў на помнік епіскапу Тураўскаму ў м. Тураў (1913 – 16).
- Раманюк, М. Беларускія народныя крыжы / Міхась Раманюк. – Вільнюс : Наша Ніва, Дзяніс Раманюк, 2000. – 221 с.
- НГАБ. – Ф. 299, Воп. 5, Спр. 1165. Аб пастаўленні калоны пры дарозе памешчыкам маёнтку Ануфраву Эдуардам Наркевічам-Йодка. (1895–96).
- НГАБ. – Ф. 136, Воп. 1, Спр. 38351. Справа па рапарту святара Прылепскай царквы Мінскага пав. I. Пашына аб узбуджэнні хадайніцтва пра знос статуі Яна Хрысціцеля, якая разбураецца, на зямлі памешчыка Папова і пабудове на гэтым месцы капліцы. (1914).
- Гайдучик, В.Н. Дубовые колоды на полесских некрополях: к вопросу об ареале бытования традиции / В.Н. Гайдучик // Таинственная Беларусь V : материалы конференции, Минск, 2 февраля 2019 г. / Уфоком. – Минск : Регистр, 2019. – С. 38–103.

17. Лабачэўская, В.А. Вясковыя могілкі: зрубныя надмагіллі (па матэрыялах усходніх раёнаў Віцебскай вобласці і Магілёўскага Падняпроўя Беларусі) / В.А. Лабачэўская // Беларускае Падзвінне: вопыт, методика і вынікі палявых даследаванняў: зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20–21 ліст. 2008 г. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – С. 195–204.
18. Грунтоў, С.У. Драўляныя імітацыі каменных помнікаў на каталіцкіх могілках Гродзеншчыны канца XIX — сярэдзіны XX ст. / Грунтоў С.У. // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі. – 2017. – Вып. 22. – С. 289–295.
19. Шымелевіч, Г.Г. Капліца-пахавальня Святаполк-Мірскіх у Міры – помнік архітэктуры гістарызму пачатку XX ст. / Г.Г. Шымелевіч // Мірскі замак як культурна-гістарычны феномен XV–XX стагоддзяў: новыя даследаванні : матэрыялы навук.-практ. канф. – Мінск : ТАА “Белпрынт”, 2004. – С. 186–189.
20. Lewkowska, A. Zabytkowe cmentarze na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej: województwo wileńskie na obszarze Republiki Białoruś / A. Lewkowska, J. Lewkowski, W. Walczak. – Warszawa : Wydawn. DiG, 2007. – 512 s.

Паступіў 17.05.2022

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТИ БЕЛОРУСОВ В НАЧАЛЕ XX в.: МЕМОРИАЛЬНЫЙ ЛАНДШАФТ

С.В. ГРУНТОВ

Статья даёт обзор состояния белорусского мемориального ландшафта в начале XX в. и основных тенденций его развития до 1917 г. Эти тенденции оказывали существенное влияние на культуру памяти белорусов не только в своё время, но и на протяжении всего XX в. В первой части рассматривается быстрый рост историзации жилого пространства городов и местечек с помощью памятников политическим деятелям и историческим событиям. Вторая часть посвящена рассмотрению придорожных крестов и часовен как мемориальных объектов. В третьей части рассматриваются основные тенденции развития белорусских кладбищ, которые оказывали влияние на культуру памяти: распространение эпитафий на деревянных памятниках, рост популярности памятников из бетона, активное строительство новых часовен-усыпальниц и склепов, появление моды на использование фотографии в декоре памятников.

Ключевые слова: культура памяти, мемориальный ландшафт, кладбища, памятники, придорожные часовни, кресты, часовни-усыпальницы, мемориализация, юбилеи.

CULTURE OF MEMORY OF BELARUSIANS IN THE EARLY XX CENTURY: MEMORIAL LANDSCAPE

S. HRUNTOU

The article gives an overview of the state of the Belarusian memorial landscape at the beginning of the 20th century and the main trends in its development until 1917. These trends had a significant impact on the development of the culture of memory of Belarusians not only in their time, but throughout the entire 20th century. The first part examines the rapid growth of the historicization of the living space of cities and towns with the help of monuments to political figures and historical events. The second part is devoted to the consideration of roadside crosses and chapels as memorial objects. The third part examines the main trends in the development of Belarusian cemeteries that influenced the culture of memory: the spread of epitaphs on wooden monuments, the growing popularity of concrete monuments, the active construction of new burial chapels and crypts, the emergence of a fashion for the use of photography in the decoration of monuments.

Keywords: culture of memory, memorial landscape, cemeteries, monuments, roadside chapels, crosses, burial chapels, memorialization, anniversaries.